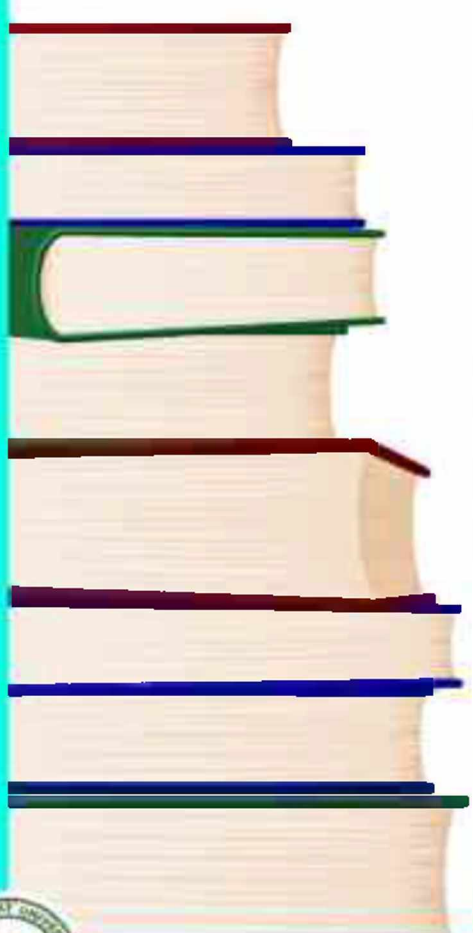
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

BAHO VA DARAJALANISH MUNOSABATI

JO‘RAYEVA Bibish Muxsinovna,
Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirishi markazining Buxoro bo‘limi rahbari

To‘xtayeva Dilafruz Ashurovna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi

Hozirgi zamon tilshunosligida turli soha bilimlarini sintez qilishga, jumladan, tilshunoslik kategoriyalari o‘rtasidagi aloqalarni belgilashga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bu holat baholash va darajalanish munosabatida ham o‘z aksini topadi. Chunonchi, darajalanish ham, baholash ham intralingvistik universal kategoriya bo‘lib, funksional umumiylikka ega: har ikkalasi ham obyektga kuchli ta’sir vazifasini bajaradi; uning subyektiv tanlash, bosqichma-bosqich baholash va intensivlikni ifodalash vositalari hamda usullari bilan bog‘liq bo‘ladi, o‘lchov va daraja ko‘rsatkichlari bilan birga keladi. Ushbu kategoriyalar taqqoslash mexanizmiga asoslangan holda maxsus darajalanish o‘lchovini o‘z ichiga oladi. Neytral holatda baholashni ham, darajalanishni ham belgilashning imkoni mavjud emas.

Graduonimiya (darajalanish) tushunchasi o‘zbek tilshunosligida 1989-yilda so‘zlararo ma’no munosabatlarining bir ko‘rinishi sifatida talqin etilib, bu hodisa *graduonimiya* deb nomlangan. Graduonimiya Sh.Orifjonova, O.Bozorov, N.Vohidova, J.Djumabaeva va G‘.Rahmonov tomonidan chuqur tahlilga tortilgan[1].

O. Bozorov tomonidan lug‘aviy darajalanishning mazmuniy ko‘lamlarida bir tomonlama (chaqaloq-go‘dak-bola-o‘smir-yigit), aylanuvchi (yoz-kuz-qish-bahor), markazdan qarama-qarshi tomonlarga boruvchi (sovuq-iliq-issiq) xususiyatlari mavjudligi aytib o‘tilgan[2].

Nutqda baholash va darajalanish, ko‘pincha, qorishiq holda namoyon bo‘ladi. Bu kategoriyalarda daraja xususiyatiga ega o‘xshash lingvistik vosita va ifoda usullaridan foydalanilganligi bois tadqiqotchilar, ko‘pincha, ularni farqlash muammosiga duch kelishadi[3].

Baholash va daraja kategoriyalari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni belgilash ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Baholash so‘zlovchining nutq mavzusiga (baholash obyektiga) ijobiy yoki salbiy munosabati ifodasi hisoblanadi. Tilshunoslikda baholashning qamrov doirasi kengroq bo‘lib, u voqea yoki hodisa; predmet yoki jarayonga nisbatan so‘zlovchining turli xildagi munosabatini aks ettirishi, shuningdek, ushbu baholash turli asoslarga ko‘ra ham belgilanishi mumkin: *ma’qullash, rad etish, istak, rag‘batlantirish, xohish, inkor etish, kamsitish* va h.k. Tilshunoslikda baholashni tor doirada tushunish, ya’ni birliklarning aksiologik tabiatidan kelib chiqib belgilash ko‘pchilik

[1] Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya: Filol.fan. nom. …diss. – Toshkent, 1994. – B. 113.

[2] Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. Monografiya. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 83-85.

[3] Маркелова, Т. В. Семантика оценки и средства ее выражения в русском языке [Текст] : учебное пособие по спецкурсу / Т. В. Маркелова. – М.: МПУ, 1993. – 125 с.

olimlar tomonidan e'tirof etilgan jihatdir. Bunda baho turli mezonlar asosida to'g'ridan to'g'ri belgilanadi: *yaxshi – yomon, aqlli – aqlsiz, dono – ahmoq, ishchan – dangasa, saxiy – baxil, chiroyli – xunuk* va h.k. hamda asosiy e'tibor belgiga qaratiladi. Odatda, qadriyatlarni belgilashda aynan shunday baholash nazarda tutiladi.

Boshqa xususiyatlar, shu jumladan, parametrik (*katta – kichik, tor – keng*, *uzun – qisqa, baland – past, semiz – ozg'in*) daraja toifasiga xos bo'lgan o'zgaruvchan yoki o'lchangan xususiyatning qiymati, shubhasiz, o'lchovli baholash turlaridan biriga asoslanadi[1].

O'zgaruvchan yoki o'lchanuvchan atribut qiymati darajalanish bo'lib, u baholash turlaridan biri – o'lchovda ham namoyon bo'ladi. S.G.Sheydayeva o'lchovli baholashni subyektiv baholashning so'z yasalish kategoriyalaridan bir turi sifatida ajratib ko'rsatadi[2].

Lingvistik darajalanish predmetga so'zlovchining leksik, frazeologik, so'z yasalishi, morfologik, sintaktik va h.k. vositalar orqali o'lchovli munosabati hisoblanadi. Baho predmetga subyektning munosabati, lingvistik darajalanish esa shu munosabatning o'lchovlarda ifodalanishidir. Baholash strukturasining tarkibiy qismlaridan biri bu baholash shkalasi (individual yoki umumiy qabul qilingan) bo'lib, har qanday artibutning ma'lum qiymatlari me'yor bilan bog'liq holda ushbu shkalada ifodalanadi. Baholash so'zlovchining me'yor haqidagi qarashlari (*hajmi, shakli, sifati, miqdori, intensivligi* va boshqalar) asosida amalga oshiriladi.

Baho munosabatida, dastavval, ma'lum bir belgi ifodasining yuqori yoki past darajasi aniqlanadi va shu asosda ushbu belgiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Ushbu holat har qaday bahoning asosida o'zgaruvchan yoki o'lchanadigan belgi yotishini tasdiqlaydi. Masalan, belgi darajasining yaxshi yoki yomonligi bevosita belgining me'yorda yoki me'yorda emasligini ko'rsatadi.

Darajalanish jarayoni baholash mexanizmining asosiga quriladi. Darajalanish psixologik jarayon sifatida o'z-o'zidan o'lchov va hisobga daxl qiladi. Masalan, «A» (har qanday predmet) «B» (har qanday predmet) dan ko'ra katta degan xulosaga kelishimiz uchun, avvalo, «A» va «B»ning o'lchovlari bo'yicha haqiqiy bilimga ega bo'lishimiz kerak[3]. Demak, bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, har qanday bahoning ostida bilim yotadi. Darajalanish kategoriyasi baholash kategoriyasidan oldinda turadi, aks holda baholashning imkoni bo'lmaydi.

Tilshunoslikda bosqichma-bosqich baholash tushunchasi ajratiladi, u biror narsaning darajasi sifatini ko'rsatish, belgilashni bildiradi. Bosqichma-bosqich baholashni ifodalashning asosiy obyekti, odatda, shaxs otlaridir. Masalan, shaxsning intellektual darajasini baholovchi *ahmoq* va *aqlli* so'zlarini ko'rib chiqaylik. Ularning lug'atda berilishi quyidagicha:

Ahmoq [ar. – esi past, tentak] Aql bilan ish qilmaydigan, aqlga zid, be'mani ishlar qiladigan, shunday ishlarga yo'l qo'yadigan. *Esing kirmadi sen ahmoqning. Boshimizni baloga qo'yib, o'zing buyoqlarda tuproqqa qorishib yuribsan*. S.Ahmad, Ufq[4].

Aqlli 1 Aqli raso; miyali. *Aqlli bola. Aqlli yigit. Aqlli o'zini ayblar, aqlsiz – do'stini.* Maqol. *Muallim o'rta yashar, aqlli, yoshlarga mehribon kishi edi.* Oybek, Nur qidirib. *Aqlli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydi*. A. Qodiriy, O'tkan kunlar.

2. Aql bilan vujudga kelgan; fahm-farosatdan, bilimdonlikdan dalolat beradigan. *Aqlli tadbir. Aqlli ish. Uning [Davlatyorning] ba'zan lo'nda va aqlli gaplarini eshitganda, Elmurod huzur qilardi.* P.Tursun, O'qituvchi.

3. Ziyrak, fahmli, hushyor (hayvon va qushlar haqida). *Aqlli it. Davraga e'lonchi chiqib: - Hov, yaxshilar, hozir biz sizlarga nomerlarni: aqlli otlar o'yinini... ko'rsatamiz, – dedi*. T.Obidov, Yusufjon qiziq[5].

Ushbu ikkala so'zda shaxs intellektual salohiyatining darajasi berilgan bo'lib, ularni tubandagicha tahlil qilish mumkin:

Ahmoq so'zi kamsituvchi ma'nosiga ega bo'lib, intellektning salbiy xususiyatini ifodalaydi, ya'ni «ahmoq»da aqlning me'yor darajasidan pastligi o'z ifodasini topgan.

Aqlli so'zida esa, aksincha, aqlning me'yordan yuqoriligi semasi mavjud bo'lib, shu qirrasi bilan shaxsni ijobiy sifatlashga xizmat qiladi.

Kontekstda ifodalanayotgan *aqlli* va *ahmoq* leksemalarining leksik-semantik variantlari qarama-qarshi baholarni ifodalaydi – ijobiy va salbiy (yuqorida ko'rsatilgandek). Biroq ushbu misolda ular oppozitsion emas, balki qiyosiy ma'no bilan sintaktik konstruksiyadan o'rin olgan (Masalan, «Aqlli o'rganar, ahmoq o'rgatar», «Aqllining yoqqan chirog'in ahmoq urib o'chirolmas»).

Bunday qo'llanishda aksiologik ma'nodagi farq yo'qoladi va me'yorda emaslik ma'nosi birinchi o'rin-

[1] Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. М. Вольф. – Изд. 2-е, доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

[2] Шейдаева С. Г. Категория субъективной оценки в русском языке. — Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 1997. — 262 с.

[3] Колесникова, С. М. Функционально- семантическая категория градуальности в современном русском языке [Текст] / С. М. Колесникова. – М.: Высшая школа, 2010. – 279 с.

[4] O'zbek tilining izohli lug'ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 61.

[5] O'zbek tilining izohli lug'ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 27.

ga chiqadi. Shunga ko‘ra, har ikkala maqolda «ahmoq» so‘zi «shaxsni kamsituvchi, uning salohiyati darajasi pastligi» ma’nosini beradi. Bu kabi kontekstlarda baholovchi belgilarni qiyoslash ularning daraja semantikasi orqali amalga oshadi. Baholovchi leksemalarning daraja semantikasini tahlil qilish ularda me’yorga qiyoslashgina emas, balki ma’lum daraja ko‘rsatkichi ham borligini aytishga asos bo‘ladi. Bunda gradual mazmun bilvosita baholovchi leksika tarkibida mavjud bo‘ladi va u matnda faollashadi:

«Mehmon avvalgi kun *tilla*, Ikkinchi kun *nuqra*, Uchinchi kun *mis*, To‘rtinchi kun *pes»*. Maqoldagi «tilla»da qimmatbaholik, qadrlilik; «nuqra»da «tilla»ga nisbatan pastroq bahoga egalik; «mis»da esa «nuqra»ga nisbatan past bahoga egalik; «pes» so‘zida esa keskin salbiy ottenka kontekst talabi bilan reallashmoqda, ya’ni mehmondorchilikka kelingan birinchi kunda unga nihoyatda yuksak hurmat va e’tibor bilan munosabatda bo‘linishi, ehtirom ko‘rsatilishi; ikkinchi-uchinchi kunlarda bu e’tibor darajasining pasayib borishi, to‘rtinchi kunda hatto mehmonga nisbatan salbiy munosabat uyg‘onishi mumkinligi ifodalangan.

tilla → kumush→ mis → pes

Bunday baholovchi leksemalar kontekstda daraja semantikasiga ega bo‘lgani uchun ham mos tushadi. Baholovchi leksemalarning darajalanish qatorini tahlil qilish ular tarkibida me’yor qiyosigina emas, balki ma’lum daraja ko‘rsatkichi ham borligini aytishga asos bo‘ladi. Bu borada baholovchi leksemalarning bir mazmunga turli xil baho berish nuqtayi nazardan ma’nodoshlik hosil qilishi ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi. Kommunikativ vaziyatga ko‘ra, so‘zlovchi o‘z nutqida ma’lum bir belgining darajasini ifodalash uchun u yoki bu leksemadan foydalanadi. Ushbu fikrni asoslash maqsadida baholash darajasini ifodalayotgan yuqoridagi leksemalarning semantikasiga e’tibor qaratamiz.

Tilla [f. oltin, zar] **1**.ayn.oltin **1**. *Bir gramm tilla. Shu paytdan tillaga ishqi tushib qolganiga o‘laymi u* ***xumparning****.* F.Musajonov. Himmat.

2. Shu metalldan zarb qilingan pul, undan yasalgan qimmatbaho buyum; boylik. *[Kanizakning] ko‘mib qo‘ygan tillasi yo‘qdir, ko‘mib qo‘ygan tillasi bo‘lganda, bo‘ydoq yigitga tegar edi.* A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

3 tar. Qiymati o‘n so‘mga teng bo‘lgan tilla tanga. *Hoji kulimsirab, qo‘lidagi uch-to‘rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi.* A.Qodiriy, O‘tkan kunlar.

4 ko‘chma. Eng yaxshi, qimmatli narsa yoki sevimli kishi haqida. *Nigora ko‘rpada chalqancha yotib, xayolga cho‘mdi. «Dadang bilan birga ovga ham chiqqanmiz, tilla odam edi», dedi o‘sha cho‘pon. Dadasi tilla odam bo‘lganmi-yo‘qmi – Nigora bilmaydi.* S.Anorboyev, Oqsoy. - *Jo‘ravoyni aytmaysizmi! Men odamning bunaqa tillasini ko‘rmaganman, – dedi Umurzoq ota.* H.G‘ulom, Mash’al.

5 bot. Vohalarda, sug‘oriladigan yerlarda o‘sadigan ko‘p yillik, yalpoq boshoqli o‘simlik. **6.** Tilla (erkaklar va xotin-qizlar ismi)[1].

Metallning ushbu xususiyati ajdodlarimiz tomonidan ham anglangan va ijodkorlarimiz o‘z asarlarida bundan unumli foydalanishgan. Chunonchi, «O‘tkan kunlar» romanida Homid sabab Otabek va Kumush taqdiri chigallashadi. Otabekdan noo‘rin ranjib maktub yozgan Kumushga Otabek quyidagicha javob xati yo‘llaydi: «…Siz o‘zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo‘lg‘ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikriga tushdim… Borlig‘im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek. 26 javzo, 1265-yil. Toshkand»[2]. Otabek o‘zi uchun jonidan aziz deb bilgan suyukli yoriga *Kumush* o‘rnida *Oltinbibi* degan nomni qo‘llashi ham o‘zbek xalqining ijtimoiy turmush tarzida kumushga nisbatan oltinning yuqori bahoga ega ekanligini dalillaydi.

Nuqra [kumush] poetik aynan kumush. **1.** Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub kimyoviy element, oq ko‘kish rangli yaltiroq, asil metall. *Analitik ishlarning talaygina qismi ruda materiallaridan oltin, kumush, rux va boshqa nodir elementlarni aniqlash bilan bog‘liqdir.* «Fan va Turmush»

2. Kumushdan ishlangan**,** kumush ishlatilgan. *Kumush tanga. Kumush barkash. Mehmonxonasidagi ikki kumush qandil porillab yonib turibdi.* K. Yashin, Hamza. **3** ko‘chma. Kumushga nisbat bildiradi. *Kumush tola. Tashlandiq, tegirmonning chirik novidan suv mayda kumush tomchilarni sachratib, guvullab otiladi.* Oybek, Tanlangan asarlar. **4.** Kumush (xotin-qizlar ismi)[3].

Mis [mis] Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub kimyoviy element; yumshoq (qayishqoq va cho‘kichlanuvchan) qizg‘ish rangli metall. *Sof mis. Qizil mis. Sariq mis. Mis qotishmalari. Mis, volfram, qo‘rg‘oshin, rux, oltin va boshqa rangli ma’danlar yetqazib berish ko‘lami ancha kengaydi.* «Fan va turmush». *Qambar ixcham yarqiroq mis chilimni olib ketdi.* Oybek, Tanlangan asarlar[4].

---

[1] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 262.

[2] O‘tkan kunlar. Sharq. – Toshkent, 2005. – B. 178.

[3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 935.

[4] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 205.

Ko‘rinadiki, izohli lug‘atda *kumush* va *mis* so‘zlarining shaxsga nisbatan sifatlash mazmunida qo‘llanish holati izohlanmagan. Shu bilan birga O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da kumushning qimmatbaholik xususiyatiga ham daxl qilinmagan, ammo «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» muallifi metallning bu jihatiga e’tibor qaratgan. Chunonchi lug‘atda o‘qiymiz**:** **Kumush** oq-ko‘kish rangli qimmatbaho ma’dan. *Kuzgi qatiq, kumush qoshiq* – kuyovlarga berguli (Matal). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu ot asli ko‘mo‘sh tarzida talaffuz qilingan (PDP,397; Devon, I,351; DS, 326), o‘zbek tilida o‘ unlilarining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: ko‘mo‘sh – kumush. Bu ot o‘zbek tilining ayrim shevalarida komish (ko‘mish) tarzida buzib talaffuz qilinadi[1].

Ammo ushbu lug‘atda misga tannarx jihatdan baho berilmagan. Mana shu asosning o‘ziyoq o‘zbek ijtimoiy hayotida kumushning misdan qimmatroq metall bo‘lganligini asoslaydi va ushbu kognitiv ma’no yuqoridagi maqolning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.

Maqolda *pes* leksemasi *mis* so‘ziga nisbatan qofiyadoshlikni hosil qilgani hamda mehmonga nisbatan eng yuqori hurmatni ifodalagan *tilla* so‘ziga shu belgiga teskari semani ifodalash xususiyatiga ega ekanligi asos bo‘lgan. Chunki xalq maqollarida *pes* so‘zining eng yomon, salbiy xarakter xususiyatga ega bo‘lgan va shu jihatlari bilan insonlarda nafrat uyg‘otadigan kishilarga nisbatan qo‘llanilishi ko‘p uchraydi: *Pes pesni qorong‘uda topadi. Pesning chekiga maxov tushibdi.*

Pes [iflos, irkit; teridagi oq dog‘; moxov] **1** *tib.* Pigment yetishmasligi natijasida terida paydo bo‘ladigan oq dog‘. *- Quymuchida tangadek pesi bor… - Pes emas. Yaraning o‘rni edi-ku.* A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

2. Shunday kasali bo‘lgan kishi. [*Mozordagi*] *Quduqning suvi faqat kasallarning, ayniqsa, pes va ko‘zi og‘riganlarning shifolanishlariga va ziyoratchilarning «tabarruk» deb olib borishlariga sarf qilinar edi.* S. Ayniy, Esdaliklar.

3 *so‘k.* Yaramas, moxov. *Pes pesni qorong‘ida topar.* Maqol. [*Nor*:] *Paranjisi qursin, qaydanam shu pesni yopinib, suqmozorga bordim-u, o‘zimga dardisarni orttirdim keldim.* Hamza, Paranji sirlari. [*Yo‘lchi*:] *Gulnorni sevishimni bilardi-ya, pes chol.* Oybek, Tanlangan asarlar. *Sovchi qo‘ydim, bermadi. Otang qurg‘ur pes ekan.* «Folklor»[2].

Taqdim etilgan talqin asosida belgi darajasining kamayib borayotgan gradatsiya shkalasini yaratish mumkin: birinchi belgi (bebaho, yuksak e’tibor, hurmarga sazovorlik). Ikkinchi belgi (hurmatli). Uchinchi belgi (kundalik muomalaga loyiq). To‘rtinchi belgi (o‘zni undan uzoq tutish, ijirg‘anish, o‘zining dasturxoniga loyiq ko‘rmaslik, bezish, unga toqat qilolmaslik). Bu leksemalarning maqolda yonma-yon qo‘llanilishi, baholovchi xususiyat asosida birlashishi *mehmon* so‘zi bilan bog‘liq. Demak, ushbu so‘zlar maqol tarkibida *mehmon* so‘ziga assosiatsiyalanadi.

Kommunikativ vaziyatga qarab, ya’ni o‘z tanlovida qaysi darajadagi bahoni ifodalamoqchi ekanligiga ko‘ra shu tilda so‘zlashuvchi shaxs o‘zining nutqida til imkoniyatidagi u yoki bu leksemadan foydalanadi. *Tilla* leksemasining semasida «eng yaxshi qimmatli narsa yoki sevimli kishi» sememasi mavjudligi uchun ham maqolda ushbu so‘zdan foydalanilgan. Keltirilgan misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ulardagi baho semalarining qo‘llanishi baho asosini tashkil etuvchi leksema sememasi darajasiga qarab belgilanadi. Leksemalarda bosqichma-bosqich semantikaning mavjudligini lisoniy tajriba yordamida xuddi shunday boshqa so‘zlarda ham kuzatish mumkin: *Kelining bitta bo‘lsa – **o‘tirib** yeysan, Ikkita bo‘lsa – **turib** yeysan, Uchta bo‘lsa – **yurib** yeysan, To‘rtta bo‘lsa – **yo‘rg‘alab** yeysan* (Bu maqolning *«Bir kelinli bo‘lsang, belingni bir joyidan tug, Ikki kelinli bo‘lsang, ikki joyidan tug, Uch kelinli bo‘lsang, ham belingni tug, ham tilingni»,* degan varianti ham mavjud).

Maqolda *o‘tirmoq, turmoq, yurmoq, yo‘rg‘alamoq* fe’llari o‘zbek qaynonalari ijtimoiy turmush tarzidagi vaziyatidan kelib chiqqan holda qo‘llangan bo‘lib, ushbu darajalanish qatori tashvishning ortib borishini ifodalashga xizmat qilgan. O‘zbek tili izohli lug‘atida *o‘tirmoq* fe’lining o‘n ikki xil ma’nosi izohlangan bo‘lib, quyidagi ma’nosi maqol shakllanishiga asos bo‘lgan:

O‘tirmoq 1 Ketni biror joyga qo‘yib, biror joyni ishg‘ol etib o‘rinlashmoq; cho‘kmoq. *Chordana qurib o‘tirmoq. Cho‘kka tushib o‘tirmoq. Oyoq uzatib o‘tirmoq. Divanda o‘tirmoq. Ko‘rpachada o‘tirmoq. Stulda o‘tirmoq. Bu holdan achchig‘langan Qayum yonimga kelib o‘tirdi.* A.Qodiriy, O‘tkan kunlar. *Gulnor deraza ostiga ko‘rpacha solib, qizni o‘tqazdi va o‘zi yaqin o‘tirdi.* Oybek, Tanlangan asarlar[3]. Izohdan ko‘rinadiki, inson bir joyda o‘tirganda undan ortiqcha jismoniy harakat talab qilinmaydi va ko‘p kuch sarflanmaydi.

Turmoq fe’li esa lug‘atda o‘n ikki xil ma’nosi jihatidan izohlangan bo‘lib,1-, 10- va 12-ma’nolari maqolning shakllanishiga asos bo‘lgan:

Turmoq 1 Oyoq uzra tik vaziyatda bo‘lmoq. *Oyoq uchida turmoq. Saf tortib turmoq. Ko‘cha boshida turgan yigit. Tiz cho‘kib yashagandan tik turib o‘lgan yaxshiroq.* Maqol. *[Yo‘lchi] Qo‘l qovushtirmadi, qandaydir xomushlik, beparvolik bilan jimgina turdi.*

[1] O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – B. 217.

[2] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 706.

[3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 457.

Oybek, tanlangan asarlar. *Kirsam, Qo‘qonga ketgan Qayum ponsad uch-to‘rt yigiti bilan qushbegining qarshisida turibdi.* A.Qodiriy, O‘tkan kunlar.

10 Yotgan, o‘tirgan va sh.k. holatdan gavdasini tik holatga olmoq, qaddini tiklamoq. U vannada qancha yotgani bilan dili ravshan tortmasligini bilib, o‘rnidan turdi. M.Xayrullayev, Tilla marjon. Shiyponda o‘tirgan Nodir bobosini ko‘rib, shoshib o‘rnidan turdi-yu, ko‘ngli buzilib, salom berishniyam unutdi. S.Yunusov, Kutilmagan xazini.

12 *ko‘chma.* Harakatga kelmoq, qo‘zg‘almoq, ko‘tarilmoq (shamol, chang-to‘zon va sh.k. haqida). *Keyin dovul turdi… Mo‘ytanlar qocha boshladi*. A.Muxtor Qoraqalpoq qissasi. *Shamol turdi, chinor yaproqlarining soyasi titray boshladi*. Gazetadan[1].

Turmoq fe’lida oyoq uzra tik turmoq; yotgan, o‘tirgan va sh.k. holatdan gavdasini tik holatga keltirib, qaddini tiklamoq; harakatga kelmoq, qo‘zg‘almoq, ko‘tarilmoq kabi ma’nolar ifodalangan.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida *yurmoq* fe’lining o‘n besh ma’nosi izohi keltirilgan bo‘lib, quyidagi ma’nolar maqol mazmuniga muvofiq keladi.

Yurmoq 1. Qadam tashlab olg‘a bosmoq, qadamlab jilmoq. *Tez yurmoq. Sekin yurmoq. Oqsab yurmoq. Ot yurmay turaverdi. Yurgan – daryo, o‘tirgan – bo‘yra.* Maqol. *Kampir yurganda, hech qanaqa ovoz chiqmasdi…Oyog‘i xuddi pardek yerga beozor tegardi.* S.Ahmad, Ota. *Men ana u so‘qmoqdan yursam ham bo‘ladi.* A.Qahhor, Xotinlar. *Chol ot jilovini siltadi. Otlar yurib ketdi.* M.Ismoiliy, Farg‘ona t.o.

2. Ma’lum yo‘nalishda harakat qilmoq, bir joydan boshqa joyga jilmoq, bormoq yoki ketmoq(asosan transport vositasi haqida). Mashina chap tomonga yurdi. Traktor bedazorga qarab yurdi. Katta arava qay yo‘ldan yursa, kichik arava ham shu yo‘ldan yuradi. Maqol. Shaharda ko‘nkani ilgari ot surgar edi. Mana endi ko‘nka otsiz yuribdi. Oybek, Tanlangan asarlar…

3. Umuman, bir joydan jilmoq, siljimoq (suzmoq, sudralmoq, o‘rmalamoq va sh.k.). Hovuzchada o‘ntacha baliq yuripti. Dasturxon ustida chumoli yuripti. Qurt novdadan yurib, gulga yetdi[2].

Izohdan ma’lum bo‘ladiki, *turmoq* fe’liga nisbatan *yurmoq* leksemasida qadam tashlamoq, bir joydan boshqa joyga tomon harakatlanish, ma’lum yo‘nalish bo‘ylab borish, bir joydan boshqa joyga jilish ma’nolari mavjud.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida *yo‘rg‘alamoq* fe’lining to‘rt ma’nosi izohi keltirilgan bo‘lib, ulardan quyidagilari maqol mazmuni shakllanishiga asos bo‘lgan:

Yo‘rg‘alamoq 1. Yo‘rg‘a yurish qilmoq (ot, eshak haqida*). Abdusamad amakining orqasiga mingashib oldim. Ot yo‘rg‘alab ketdi.* M.Mansurov, Yombi. *Tagimdagi qashqa do‘non bir me’yorda yo‘rg‘alaydi*. M.Xayrullayev, Tilla marjon.

2. Umuman, mayda va tez qadam bilan yurmoq. *Buxgalter so‘ridan tushib, to‘y bo‘layotgan hovli tomon yo‘rg‘aladi.* M.Hazratqulov, Jur’at. *Shunday yo‘g‘on bo‘lishiga qaramay, bedanaday yo‘rg‘aladi.* A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari[3].

Demak, *yurmoq* fe’liga nisbatan *yo‘rg‘alamoq* leksemasida yo‘rg‘a yurish qilmoq, mayda va tez qadam bilan yurmoq ma’nolari mavjud bo‘lib, bunda harakatning yanada kuchayib borishini kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maqolda:

o‘tirmoq → turmoq → yurmoq → yo‘rg‘alamoq

fe’llari harakat sur’atning oshib borishi ma’nosi bilan darajalanish qatorini hosil qilgan va ushbu darajalanish qatori asosida o‘zbek oilalarida kelinlar soni oshib borishi bilan qaynonaning tashvishlari ham ortishiga sha’ma qilingan.

Ushbu maqolda darajalanish ifodasi nafaqat fe’llarda, balki sonlarda ham kuzatiladi:

bitta → ikkita → uchta → to‘rtta

Tahlilga tortilgan ushbu maqoldagi leksemalarda darajalanish hodisasi yaqqol ko‘rinib turgan bo‘lsa-da, baholash tagmatndan anglashilmoqda. Ya’ni kelin bitta bo‘lsa, barcha yumushlar faqat o‘zi tomonidan bajarilishi lozimligini yaxshi biladi, bajaradi va bu qaynonaning xotirjamligiga asos bo‘ladi. Kelin ikkita bo‘lgach, bajariladigan kundalik yumushlarni bir-biriga to‘nkash boshlanadi va sansolorlik oqibatida qaynonaning xotirjamligi yo‘qoladi. Kelinlar soni ortib borgan sayin vaziyat yanada chigallasha boradi, salbiy vaziyatni bartaraf etish uchun qaynona kelinlik yumushlarini ham o‘zi bajarishga kirishadi. Tagmatndan umumiy ma’noda kelinlar sonining ko‘payishi bilan ularning xarakter-xususiyatidagi salbiy qusurlar yuzaga chiqishi anglashilmoqda.

Darajalanuvchi leksemalar izohidan ayonlashadiki, o‘zbek xalq maqollarida darajalanish uchun asos bo‘luvchi baho ikki xil yo‘l bilan yuzaga chiqadi:

1. Lisoniy vositalar orqali: Bola *chaqqonning* bir qo‘lini bog‘lar, *sustkashning* – ikki qo‘lini. *Aqlli* ishiga ishonadi, *ahmoq* tushiga ishonadi. Ushbu maqollar-

[1] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 437.

[2] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 289.

[3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. . VI jildlik. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 320.

dagi *chaqqon, sustkash; aqlli, ahmoq* leksemalarining o‘zida ijobiy va salbiy baho mavjud.

2. Tagmatn orqali: *Yoz oftobiga* keliningni o‘tqaz, *kuz oftobida* – qizingni. Bu maqol yomon qaynonalar tilidan aytilgan. Lolaqizg‘aldoq oftobini «Yoz oftobi» deydilar. Bu paytda (yozda, ya’ni kech bahorda) oftob kishining yuzini tezda qoraytiradi, xunuk qiladi. Kuz oftobi esa mo‘tadil bo‘lib, yuzning rangini toza va xushro‘y qiladi. Yuqoridagi maqolda yomon qaynonalarning kelinni xunuk, qizni esa chiroyli qilish niyati o‘z ifodasini topgan[1].

Dehqon yog‘sa tinar, *cho‘pon* o‘lsa tinar. Mazkur maqolda cho‘ponning mehnati tinimsiz ko‘p ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Dehqon bahorda ekkan-tikkanini kuzda yig‘ib olgach tinadi, yanagi bahorgacha nafas rostlab oladi. Ammo cho‘ponning ishi bunday emas. U bahorda tug‘ilgan qo‘zi va ulog‘ini yoz bo‘yi avaylab, boqadi. Qish kirgach, battar qiyin holga duch keladi. Bahor kelgach qo‘ylari yana qo‘zilaydi… Xullas, cho‘pon yil mobaynida biror kun ham tinim bilmaydi[2].

Maqollar tahlilidan ravshanlashadiki, baholash tagmatn orqali, ya’ni qaynonaning qizini ayab, keliniga yaxshilikni ravo ko‘rmaslik xususiyatlariga egaligi, eshituvchida qaynonaga nisbatan salbiy munosabatni shakllantirmoqda. Maqolda qaynonaning sifati aynan keltirilmagan. Uning qizi va keliniga bo‘lgan munosabatidan undagi salbiy baho oydinlashgan. Yoki dehqon va cho‘pon mehnati solishtirilganda, dehqonga nisbatan cho‘ponning mehnati qiyin va og‘irligi, uzoq vaqt talab qilishi birgina «o‘lsa» (hech qachon) jumlasi orqali aks ettirilgan. Ammo dehqon va cho‘ponga nisbatan alohida baholovchi leksemalar qo‘llanmagan. Tahlilga tortilgan maqollardagi izohlanayotgan leksemalarda tagmatndan anglashilgan baho ostida daraja ham yotibdi. Ya’ni qaynona uchun kelinidan ko‘ra qizi ustunroq; cho‘ponning yil davomida bajaradigan yumushi dehqonnikiga nisbatan mushkulroq.

kelin → qiz
dehqon → cho‘pon

Umuman olganda, bosqichma-bosqich ketma-ketlik uchun nuqson, kamchilik, illat me’yordan pastlik sifatida; aksi esa me’yordan yuqorilik belgisi sifatida belgilanishi mumkin. Obyektni tanlashda me’yorning yuqori yoki quyiligi uning ideal tasviridan kelib chiqib aniqlanadi (Masalan, tilla, kumush, mis, pes).

Shunday qilib, lisoniy birliklarni til va nutq materiallari asosida tahlil qilish baholashning asosida darajalanish hodisasi yotishini ko‘rsatadi. Baholash kategoriyasi turli sath birliklari asosida amalga oshiriladi. Baholovchi leksemalarning darajalanish qatorini tahlil qilish ular tarkibida me’yor qiyosigina emas, balki ma’lum daraja ko‘rsatkichi ham borligini aytishga asos bo‘ladi. Bu borada baholovchi leksemalarning sinonimik qatorlari ko‘rsatkichdir. Semantik darajalanish ham umumiy, ham maxsus baho turlariga xos bo‘lib, ulardagi darajalanish baholovchi leksemalarning nutqda qo‘llanilishiga ta’sir qiladi. Kommunikativ vaziyatga qarab tildan foydalanuvchi shaxs o‘z nutqida u yoki bu leksemani (sinonimlardan tanlab) qo‘llaydi. Bu qo‘llash so‘zlovchining istak-xohishiga ko‘ra yuz beradi.

Rezyume: Tilshunoslikda turli soha bilimlarini tahlil qilishga, tilshunoslik kategoriyalari o‘rtasidagi aloqalarni belgilashga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bu holat baholash va darajalanish munosabatida ham o‘z aksini topadi. Nutqda baholash va darajalanish hodisalari, ko‘pincha, qorishiq holda namoyon bo‘ladi. Bu kategoriyalarda daraja xususiyatiga ega o‘xshash lingvistik vosita va ifoda usullaridan foydalanilganligi bois tadqiqotchilar, ko‘pincha, ularni farqlash muammosiga duch kelishadi. Baholash va daraja kategoriyalari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni belgilash ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Maqolada baholash va darajalanish o‘rtasidagi munosabat yoritilgan bo‘lib, ularning bir-biriga daxl qilishi, bir-biri bilan o‘xshash va farqli jihatlari aniq misollar asosida ochib berilgan.

Resume: In linguistics, a lot of experience is felt in analyzing the knowledge of different fields, in determining the connections between the categories of linguistics. This is also reflected in the relationship between status and ranking. In speech, movement and gradation phenomena are often manifested in hand gestures. Since these categories use similar linguistic means and methods of expression, researchers often face the problem of their differentiation. Grade and grade categories have their own similarities and differences. The article describes the relationship between file and leveling, and explains the similarities and differences between files on the basis of concrete examples.

[1] Shomaqsudov Sh.,Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 101.

[2] Shomaqsudov Sh.,Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 80.

Резюме: В лингвистике ощущается большая потребность в анализе знаний различных отраслей, установлении связей между языковыми категориями. Это обстоятельство также отражается на отношениях оценки и градации. В речи явления оценки и градации чаще всего проявляются в смешанном виде. Потому как в этих категориях используются схожие лингвистические средства и способы выражения, имеющие градуированный характер, исследователи часто сталкиваются с проблемой их дифференциации. Установление сходств и различий между категориями оценки и градации позволяет выявить их своеобразные особенности. В статье рассматривается взаимосвязь между оценкой и градацией, и на точных примерах раскрываются их взаимоотношения друг с другом, сходства и различия.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

«DAVLAT TILI HAQIDA»GI VA U BILAN BOG‘LIQ QONUNLAR IJROSI MASALALARI XUSUSIDA

ABDIYEV Murodqosim,
Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori, Davlat tilida ish yuritish
asoslarini o‘qitish va malaka oshirishi markazining
Samarqand bo‘limi rahbari

Ma’lumki, millatning dunyoda mavjudligini ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri til hisoblanadi. Unda tarix, din, urf-odat, mentalitet singari millat ruhini namoyon etuvchi belgilar mujassam etiladi. Chunki til nafaqat millatning qolaversa, davlatning ramzi, ko‘zgusi hisoblanadi. Ona tili insonning kamol topishida, ya’ni uning aqliy va ruhiy holatini harakatga keltiruvchi, o‘zligini namoyon qiluvchi tengi yo‘q kuch hisoblanadi.

Til millatning mavjudlik belgisi. Tilni asramagan millatning tarqab ketishi, yo‘qolishi muqarrar. Millatning boshidan o‘tkazgan kechmishi tilida o‘z ifodasini topadi. Milliylik o‘z-o‘zini asramoq, o‘zini boshqarmoq, uning qadr- qimmatini o‘zgalar oldida ko‘z-ko‘z qilmoqlikdir. Milliy g‘oya va tafakkurning shakllanishi va taraqqiyoti milliy til bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois ham o‘zini anglash milliy tilga hurmat va sadoqat orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham til milliy qadriyatlar orasida muhim rol o‘ynaydi.

Prezidentimizning 2019-yil 21-noyabrdagi «O‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5850-son Farmon ijrosini ta’minlash maqsadida 2020-2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining e’lon qilinishi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini yanada oshirish imkoniyatini yaratdi. Vazirlar Mahkamasi huzurida Davlat tilini rivojlantirish departamenti